

МОВНИЙ ФЕНОМЕН АТТИКІЗМУ І КОЙНЕ НОВОГО ЗАВІТУ

Л. Л. ЗВОНСЬКА

Дослідження унікальних етнолінгвістичних явищ аттикізму та койне, зокрема койне Нового Завіту, безпосередньо пов'язане з вирішенням багатьох проблем розвитку грецької мови, важливими з яких є визначення статусу літературної та розмовної норми давньогрецької мови періоду еллінізму. Проблема взаємодії аттикізму та літературної норми, характеру койне в контексті розвитку грецької мови та особливостей диглосії в діяхронії активно дискутувалися в науковій літературі, починаючи з кінця позаминулого століття. Це – ґрунтовні різноаспектні дослідження В. Шміда [16], С. І. Соболевського [8], Р. Бровнінга [12], І. Фрьозена [15], А. О. Білецького [1], М. Тріандафілідіса [18], К. Тріпаніса [19]. Явище аттикізму і мовні характеристики койне детально розглядалися в історичних ґраматиках давньогрецької мови Р. Бровнінга [13], П. Шантрена [9], Ф. Р. Адрадоса [10], Л. Л. Звонської [3] та мовно-культурологічних розвідках М. М. Славятинської [6; 7], Н. Андріотіса [11]. Окремі дослідження присвячено й розгляду койне Нового Завіту [2; 4; 6; 8], проте при цьому поза увагою науков-

У статті розглядається явище диглосії в контексті розвитку грецької мови елліністичної доби, простежується співвідношення мовної норми аттикізму та койне в діяхронії від започаткування теорії аттикістичного мімесису до часів другої софістики; визначається специфіка койне Нового Завіту та його відношення, з одного боку, до аттикістичного канону й літературного койне, а з іншого – до мови ранньопатристичної літератури.

Ключові слова: грецька мова, аттикізм, койне, диглосія, Новий Завіт.

L. L. ZVONSKA

THE LINGUISTIC PHENOMEN OF ATTICISM AND KOINE GREEK OF THE NEW TESTAMENT

The article deals with the phenomenon of diglossia in the context of development of Greek language in the Hellenistic period, observes in diachrony the correlation between the linguistic norm of Atticism and Koine Greek – from the beginning of theory of Atticist mimesis to the times of second sophistry; determines the specificity of Koine Greek of the New Testament and

its relation to, on the one hand, Atticism canon and literary Koine Greek, and on the other hand, – to the language of the early Patristic literature.

Key words: *Greek language, Atticism, Koine Greek, diglossia, the New Testament.*

ців залишалися питання діахронного співвідношення літературного койне, койне Нового Завіту та аттикізму. Показавши явище аттикізму на різних етапах мовної еволюції койне, ми маємо намір зіставити риси цього феномену та суміжного з ним процесу формування потенційно характерних ознак літератур-

ного койне як світської, так і ранньопатристичної літератури з лексико-граматичними особливостями койне Нового Завіту.

На матеріалі грецької мови аттикізм є явищем функціональним і пов'язаним з такими феноменами грецької мови, як зникнення діалектів і койнезація мови, співіснування літературної й розмовної норми, мовна інтерференція у греко-римському та язичницько-християнському світі тощо. Закономірним наслідком активного культурного обміну між Грецією, Римом та східними цивілізаціями та певної «відкритості» грецької мови з III ст. до н.е. був активний процес мовної інтерференції, який найбільш чітко відображається в змінах у лексиці, що неминуче призводило до змін і в більш консервативній граматичній системі. Аттикізм постає як явище певного етнічного спротиву зовнішнім мовним впливам на засадах мовної самодостатності, з одного боку, та новаціям, які приніс із собою процес койнезації грецької мови, з іншого. Аттикізм для всього розвитку грецької цивілізації, з одного боку, є ознакою глибокого соціального розшарування суспільства, з іншого – активним намаганням його подолання, що одночасно і є соціолінгвістичним феноменом, певним широкомасштабним соціолектом [5, с. 305].

Мовна ситуація елліністичного світу I–II ст. н.е. характеризується протиставленням літературної грецької мови різним койнезованим формам і суперечливістю внутрішнього розвитку самої літературної мови, що отримала вираження у створенні літературного койне та аттикізму. Елліністичне койне можна вважати мовою відмінною від класичної давньогрецької, а розбіжності у граматичній будові грецького епосу і койне останніх століть I тис. до н. е. більш помітні, ніж відмінності в будові цього діалекту та новогрецької мови, наскільки їх можна виявити в текстах раннього середньовіччя [1, с. 192].

У процесі історичного розвитку мови окремі особливості класичних діалектів, як і окремих говірок у Малій Азії, Си-

рії, Єгипті, на початку нашої ери були практично нівельовані. Спочатку койне запанувало в полісах, а потім почало поширюватися на периферії, витіснивши поступово іонійський, еолійський, беотійський діалекти; найдовше свою специфіку зберігав дорійський діалект, особливо на Пелопоннесі та в Кірені. Головну роль у розвитку койне відіграли Мала Азія та Єгипет, куди з часів Александра Македонського змістився центр грецької культури. В цьому регіоні не існувало перешкод для поширення спільної мови, проте новий діалект, койне, не був абсолютно однорідним для всіх територій. Дослідники цілком слушно ставлять під сумнів його єдність, зважаючи на швидке поширення ненормованої і некодифікованої грецької мови на великих територіях носіями різних грецьких діалектів [7, с. 174].

Переформування грецьких територіальних діалектів з утратою чіткого розмежування діалектних зон призводить до того, що поняття мовної норми стає доволі розмитим, а поняття *ἑλληνισμός* *еллінізм* вже не ідентифікується з її носіями. Звуження цього поняття конкретизується в понятті *ἄττικισμός* *аттикізм* як наслідування мовної норми аттичного діалекту класичної доби (що виражається в аттикістив поняттями *ἄττικιστί*, *Ἄττικῶς*, *ὡς Ἀθηναῖοι* [11, с. 38]). Однією з причин виникнення аттикізму стала поширена серед освіченого прошарку суспільства думка, що великий ступінь відхилення койне від аттичного діалекту є псуванням мови [19, с. 25]. Аттикізм домінував насамперед у прозових зразках літературної мови, в художній літературі та ораторських творах, тоді як у діловодстві панувало койне. Згодом аттикізм поширився на всі різновиди писемної мови і почав активно відтворюватися також і в розмовній мові освіченої частини населення.

Автором аттикістичної теорії мімесису став видатний ритор і історик Діонісій Галікарнаський, котрий близько 30 р. н. е. приїхав до Риму. Його послідовники й апологети аттикізму, ритори I ст. н. е., прагнули не архаїзувати грецьку мову; їхнім бажанням було культурне відродження античних традицій, відновлення всіх елементів аттичного діалекту, яке мало на меті витіснити сучасну мовну форму. Для періоду другої софістики (II–III ст.) характерна поява численних послідовників аттикістичної теорії, аттикістів-лексикографів та письменників, які практично втілювали цей канон у своїх творах (Діон Христом, Герод Аттик, Елій Аристид, Філострат, Лукіан, Гален, Плутарх та інші). Серед лексикографічних праць, що обстою-

вали і теоретично обґрунтовували аттикістичний канон, найавторитетнішими були словники Фрініха «Οἱ ἐκλόγεσ ρημάτων καὶ ὀνομάτων Ἀττικῶν», Поллукса «Ὀνομαστικόν» і Мойріда «Ἀττικαὶ λέξεις».

Проте, окрім продуктивних елементів відродження класичних зразків, аттикісти періоду другої софістики відійшли від багатьох засад, сформульованих Діонісієм, вони скеровували теорію в русло пуристичної ультраконсервативності. У мові цього періоду зустрічаються і псевдоттикізуючі тенденції, надмірний, навіть гіперболізований пуризм. Тексти переповнені медіальними формами (на фоні їх реального зникнення в живій мові) навіть у тих випадках, де в класичному діалекті вживаними були форми активного стану. В системі імені процесу зникнення датива протиставляється його широке залучення навіть там, де аттичний діалект не надавав перевагу формам давального відмінка (напр., *dativus temporis*). У системі гіпотаксису штучно поновлюється ригористичне слідування правилу послідовності способів, особливо що стосується відмираючого оптатива як граматикизованої форми.

У лексико-морфологічній системі з'являються форми, утворені за квазі-аналогією до аттичних; напр., *συνεωρτάζομεν* за зразком форми з подвійною авґментацією *ἑώρακα*, форми аориста другого пасивного *ἀγγεληῖναι* протиставляються звичним формам аориста першого *ἀγγεληθῆναι* як незграбно-розмовним, у дієслів восьмого класу суплетивізм утворення форм набуває розмаху: *ἐλῶ* як футурум до *αἰρέω*, *οἰσάμενος* як дієприкметник аориста *φέρω* (за аналогією до футурума *οἴσομαι*) [3, с. 177].

З іншого боку, пошук аттикістами мовного ідеалу задіявав й екстралінгвістичні фактори: аттикісти ідеалізували славне минуле Еллади, намагалися відродити реалії класичного періоду, пов'язані з культурою та релігією. Їхнє прагнення відродити старі культи призвели до конфронтації з раннім християнством. Додатковим чинником цієї опозиції стає мова ранньої християнської літератури, зокрема тексту Нового Завіту.

При зіставленні текстів ранньохристиянської літератури з текстами античних авторів, які писали койне, помітно, що лексика та стиль, синтаксис і фразеологія Нового Завіту відчутно відрізняються від класичних зразків. Це дозволяє розглядати мову Нового Завіту як наближену до розмовного варіанту койне, що суттєво впливає на сприйняття і відтворення новозавітного ідіостилю. Окрім того, койне Нового Завіту – це продукт поєднання і впливу двох мовних середовищ у ран-

ньохристиянському світі: адже апостоли були юдеями за походженням, розмовляли і думали єврейською мовою, а свої твори написали грецькою [2].

Поширення Нового Завіту грецькою мовою відбувалося в епоху аттикізму, коли в освічених колах культивувалася чутливість до мови й стилю. Це була свого роду реакція на зростання варіативності літературної мови, яка все більше набирала рис розмовної мови і не лише в грецьких, а й східних та єгипетських полісах. Варіативність цієї страти і швидка зміна мовної норми дещо стримувалися аттикізуючою освітою та прагненням освічених людей писати, керуючись класичними граматичними правилами.

Тому аттикістичні автори вважали нелітературними чимало новозавітних форм. Фрініх коментує лексико-граматичні явища тексту Нового Завіту, які не відповідають нормам аттичного діалекту. Піддається критиці процес уніфікації суплетивних основ неправильних дієслів: *μακάριος ὅστις φάγεται ἄριστον* (Лк. 14: 15) – *φάγομαι βάρβαρον, λέγε οὖν ἔδομαι καὶ κατέδομαι*, тоῦτο γάρ Ἀττικόν (Екл. 300) *φάγομαι по-варварському, кажи ἔδομαι або κατέδομαι*, – це аттична форма. У давніх авторів, починаючи з Гомера, від кореня *φαγ-* утворювався лише суплетивний аорист *ἔφαγον*. У койне від аористної основи утворюється регулярний презенс. Але це не завше є правилом, бо зустрічаються регулярні форми (напр., *ἦσθιον* – Лк. 17: 27). Аттикістичний вплив у даному випадку стає більш відчутним у порівнянні зі синоптичним фрагментом Мф. 24: 38: *τρῶγοντες* утворене від *τρῶγω*, що в елліністичну добу означало *їсти*, а в аттичному діалекті *їсти десерт*.

У праці Фрініха зазнають нападок процеси уніфікації та спрощення парадигми: *ἐπὶ ὀλίγα ἤς πιτός* (Мф. 25: 21) – *ἤς ἐν ἀγορᾷ σόλοικον. Λέγε οὖν ἦσθα* (Екл. 118) *ἤς* – це базарний вислів, кажи *ἦσθα*. З'являється, яке в койне під впливом іонійського діалекту стає поширеним явищем, вважається неприйнятним: *ἐδέετο δὲ αὐτοῦ ὁ ἀνὴρ* (Лк. 8: 38) – *ἐδέετο, ἐπλέετο*. Ἰακὰ ταῦτα. Ἦ δὲ Ἀττικὴ συνήθεια συναίρει· *ἐδείτο, ἐπλείτο, ἐρρείτο* (Екл. 340) *ἐδέετο, ἐπλέετο* – це іонійська форма, звичною аттичною є форма *ἐδείτο, ἐπλείτο, ἐρρείτο*. Численні закиди Фрініха стосуються також і лексики; напр., *σίναπι οὐ λεκτέον, νᾶπυ δε* (Екл. 252) *казати слід не σίναπι, а νᾶπυ; σκίμπους λέγε, ἀλλὰ μὴ κράββατος* (Екл. 41) *кажи σκίμπους, а не κράββατος*.

Можна завважити коливання аттикізуючої норми та літературної норми новозавітного койне і в граматичній системі. У

фонетичній системі аттичний діалект послідовно притримується вживання гемінанта ττ. Після кількох століть орфографічних коливань у Новому Завіті та койнезованій мові елліністичних авторів домінує σσ. Аттикісти (Філострат, Еліан, Герод Аттик) відновлюють старий ужиток ττ [18, с. 74].

В аттичних текстах уживання рухомого ν керуване правилами уникнення зяання. Переважна більшість аттикістів, серед них Діонісій Галікарнаський, Плутарх, вживають його лише з метою запобігти гіату. У папірусах із III ст. до н. е. розширюється сфера його вживання з огляду на побутовість, спрощення і, зрозуміло ж, евфонічність вимови. У Новому Завіті притримуються тенденції радше вживаності кінцевого ν, ніж його відсутності.

Активним був процес проникнення ознак першого активного аориста в другий: εἶπα, ἦλθαν.. Найбільш показовим у цьому відношенні є текст Нового Завіту, але форми на кшталт ἦλθα, ἔλαβα зустрічаються в папірусах з I ст. до н.е. [17, с. 153].

Уже в аттичному діалекті V ст. до н.е. існувала дистрибуція форм θέλω та ἐθέλω з протетичним ε, якій і надавалась перевага, тому історичні часи мали авгмент η-. Однак у Новому Завіті послідовно ἐθέλω витісняється формами θέλω, проте традиція залишає старий авгмент для історичних часів. Аттикісти, зрозуміло, відновлюють вжиток ἐθέλω в усіх позиціях, але Еліан та Філострат інколи вживають θέλω.

Проте в деяких випадках власна норма, вироблена християнськими письменниками, вплинула на аттикістичних авторів. Так, темпоральний авгмент при початковому дифтонзі (крім ευ) опускається; в Лукіана авгментування зберігається лише в εὐχομαι, це при тому, що аттикісти ретельно дотримуються авгментування. Так само, слідуючи за новозавітним койне, деякі аттикісти допускають відсутність авгменту в композитах.

З іншого боку, навіть аттикісти не змогли чітко розмежувати форми літературного та народно-розмовного койне. Так, форми імператива на -τωσαν, -σθωσαν, які вважаються елліністичними, зустрічаються вже у Фулідіда та Еврипіда, а також у написах 300 р. до н.е. [9, с. 230]. Такий тип утворення наказового способу поширений в папірусах та Новому Завіті, бо автори літературного койне не розмежовують обидва типи. Аттикісти є теж непослідовними: Еліан вживає тільки довгі форми, Філострат лише короткі, інші схильні до обох форм [18, с. 77].

Аналогічно, закінчення плюсквамперфекта історично мали тенденцію до двох напрямків розвитку, які обумовлені дво-

ма типами розширення основи, з яких перше було прийняте епічною мовою для форм однини [9, с. 169] і скорочувалося у формах множини, але вже в іонійсько-аттичному діалекті спостерігається тенденція до вирівнювання парадигми за рахунок подовження закінчення третьої особи множини $-\epsilon\iota\sigma\alpha\nu$. Літературне койне і мова Нового Завіту також вибирають цей варіант, аттикісти намагаються протистояти цим процесам, але вже у Філострата вживаються обидва закінчення.

Цілий пласт змін спостерігається в синтаксисі. Функціональна семантика відмінкових форм зазнає значних змін у сторону заміни класичних моделей препозитивно-субстантивними конструкціями [4, с. 201–221]. Так, спостерігається витіснення *genetivus partitivus* прийменниковою конструкцією: $\epsilon\acute{\iota}\varsigma \acute{\epsilon}\kappa \tau\acute{\omega}\nu \delta\acute{\upsilon}\omicron \acute{\alpha}\kappa\omicron\upsilon\sigma\acute{\alpha}\nu\tau\omega\nu$ (Ин. 1: 40) *один з тих двох, що почули*. Коливання в ужитку безприйменникової моделі *dativus instrumenti* та препозитивно-субстантивної конструкції з $\acute{\epsilon}\nu$ привело до різнотлумачень, що мало своїми наслідками доктринальне міжконфесійне протистояння – хрещення *водою* ($\acute{\upsilon}\delta\alpha\tau\iota$) чи хрещення *у воді* ($\acute{\epsilon}\nu \acute{\upsilon}\delta\alpha\tau\iota$) (див. Діян. 1: 5).

Поширене явище пролепсису призводить до руйнації інфінітивних конструкцій: $\omicron\upsilon\kappa \omicron\acute{\iota}\delta\alpha \acute{\upsilon}\mu\acute{\alpha}\varsigma \pi\acute{\omicron}\theta\epsilon\nu \acute{\epsilon}\sigma\tau\acute{\epsilon}$ (Лк. 13: 25) *досл. не знаю вас, звідки ви*. В окремих сполучників спостерігається розширення семантики, надзвичайно полісемантичним стає сполучник $\acute{\iota}\nu\alpha$ *щоб*, який може набувати навіть наслідкового значення, наприклад: $\pi\omicron\iota\epsilon\acute{\iota} \sigma\eta\mu\epsilon\acute{\iota}\alpha \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}\lambda\alpha, \acute{\iota}\nu\alpha \pi\acute{\iota}\rho \pi\omicron\iota\eta\acute{\iota} \acute{\epsilon}\kappa \tau\omicron\upsilon \omicron\acute{\upsilon}\rho\alpha\nu\omicron\upsilon \kappa\alpha\tau\alpha\beta\alpha\acute{\iota}\nu\epsilon\iota\nu \epsilon\acute{\iota}\varsigma \tau\eta\nu \gamma\eta\nu \acute{\epsilon}\nu\omega\pi\iota\omicron\nu \tau\acute{\omega}\nu \acute{\alpha}\nu\theta\rho\acute{\omega}\pi\omega\nu$ (Об. 13: 13) *і творить вона великі чуда, що й вогонь зводить з неба на землю перед людьми*.

Таким чином, аттикісти, з одного боку, не приймають багатьох змін, що вже відбулися чи відбувалися в народно-розмовній мові через побоювання втратити багато традиційних мовних ознак унаслідок койнезації, але, з іншого, розуміючи необхідність переформування багатьох парадигм з метою стабілізації процесу мовної еволюції, переорієнтовують свій узус, допускаючи в ньому деякі показові інновації.

Християнська література I ст. н.е., зокрема численні апокрифи та перші життєписи святих, написана, як і зразок для наслідування – Новий Завіт – розмовною мовою того часу. Але з плином часу і поширенням ідей християнства, письменники, які мали на меті залучити до цих ідей усе більше прозелітів, мусили рахуватися з настроями і мовними уподобаннями суспільства. Саме з II ст. н.е. зростає кількість носіїв

літературної мови, негреків за походженням, стосовно яких можна казати про мовну інтерференцію на лексичному рівні. Проте рівень освіти і різні ідеологічні установки християнських та язичницьких авторів зумовили різні прояви мовної норми койне. Тому вже з II ст. н.е. християнські автори починають писати, схилившись до аттикістичних вимог, визнаючи і приймаючи тим самим диглосію літературної норми й ужиткової розмовної мови. Климент Александрійський (III ст.) писав свої твори мовою за аттикістичними взірцями, пояснюючи це тим, що звертається він як до християн, так і широкого язичницького загалу, вихованого на кращих взірцях класичної художньої літератури й філософії [14, с. IX].

З часів другої софістики аттичний канон стає беззаперечним взірцем, і аттикізм утверджується як офіційна літературна норма. Грецька мова у школах вивчається за класичними взірцями та аттикістичними вимогами. Різницю поміж визнаною літературною нормою й мовою, якою написаний Новий Завіт, підкреслює і такий промовистий факт: християнський історик Сократ (V ст.), розповідаючи про переслідування християн за Юліана та імператорську заборону навчатися їм у школах, із сумом констатує, що Святе Письмо може навчити своїх читачів істини, але не літературної мови [15, с. 68].

Отці Церкви IV ст. (Василій Великий, Григорій Богослов, Іоан Золотоустий) уже без щонайменшого сумніву відкидають розмовну мову як засіб для написання своїх проповідей, повчань та гомілій і надають перевагу аттикістичній нормі. З утвердженням християнства мовна норма творів визначних церковних авторитетів на тисячоліття стала зразком для всієї пізнішої християнської літератури і граматичним каноном у цілому. Проте для адекватного сприйняття та створення перекладів Нового Завіту залишається актуальною проблема комплексного врахування факторів співіснування аттикістичної норми, літературного койне, тенденцій розмовного узусу койне та морфо-синтаксичних особливостей койне Нового Завіту.

1. Белецкий А. А. Проблемы греческого языка Византийской эпохи // Античная культура и современная наука. – М.: Наука, 1985. – С. 189–193.

2. Звонська Л. Л. Алогенні синтаксичні конструкції в грецькому тексті Нового Завіту // *Studia linguistica*. – К., 2010. – Vol. IV. – С. 172–180.

3. Звонська Л. Л. Історія грецької мови / Л. Л. Звонська. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2011. – 384 с.

4. Звонская-Денисюк Л. Л. Греческий язык Нового Завета / Л. Л. Звонская-Денисюк. – СПб.: Библейская кафедра, 2002. – 358 с.

5. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К.: Академія, 2003. – 464 с.

6. Славятинская М. Н. Древнегреческий язык как функциональная система // Живое наследие античности. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 74–136.
7. Славятинская М. Н. Учебное пособие по древнегреческому языку: культурно-исторический аспект / М. Н. Славятинская. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 578 с.
8. Соболевский С. И. KOINH “общий” греческий язык (по связи с библейским) // Православная богословская энциклопедия. – Т. IX. – СПб., 1908. – С. 601–648.
9. Шантрен П. Историческая морфология греческого языка / П. Шантрен. – М.: Наука, 1955.
10. Adrados F. R. Geschichte der griechischen Sprache: Von den Angangen bis heute / F. R. Adrados. – Tubingen und Basel: Francke, 2002. – 338 S.
11. Ανδριώτης Ν. Η Ελληνική γλώσσα στους μετακλασικούς χρόνους στην ιστορία του Ελληνικού έθνους / Ν. Ανδριώτης. – Αθήνα: Εκδ. Παπαδήμα, 1982. – 170 σ.
12. Browning R. Greek diglossia yesterday and today // International Journal of the Sociology of Language. – 1982. – № 35. – P. 49–68.
13. Browning R. Η Ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα / R. Browning. – Αθηνά: Εκδ. Παπαδήμα, 1995. – 300 σ.
14. Die griechischen christlichen Schriftsteller der drei Jahrhunderte. Clemens Alexandrinus. – Zw. Band. – Stromata. – Buch I–VI. – Leipzig: Otto Stahlin, 1908. – XV, 506 S.
15. Frösen I. The Problem of Koine and Atticism / I. Frösen. – Helsinki: BSL, 1974. – 216 p.
16. Schmid W. Der Atticismus in seinen Hauptvertreten von Dionisius von Halikarnassos bis auf den zweiten Philostratus / W. Schmid. – 4 T. – Stuttgart: Mauer und Mueller, 1887–1897. – XXV, 804 S.
17. Threatte L. The Grammar of Attic Inscriptions / L. Threatte. – 2 vols. Berlin: Mouton de Gruyter, 1980–1996.
18. Τριανταφυλλίδης Μ. Σταθμοί της γλωσσικής μας ιστορίας. Ο αττικισμός και η αρχή της διγλωσσίας / Μ. Τριανταφυλλίδης. – Θεσσαλονίκη: Εκδ. Κοκόλη, 1982. – 234 σ.
19. Τρυπάνης Κ. Ο αττικισμός και το γλωσσικό μας ζήτημα / Κ. Τρυπάνης. – Αθηνά: Εκδ. Παπαδήμα, 1984. – 160 σ.